

Bárd Károly

A szabadság boldogító gyötrelme

Michael Ignatieff, Isaiah Berlin, A Life, Vintage, London, 1998

I.

Michael Ignatieff nevét még a hazai értelmiségi körökben is viszonylag kevesen hallották azelőtt, hogy a kormány elhatározta: elüldözi Magyarországról a Közép-európai Egyetemet. Ma már ismert, hogy ő a CEU rektora, de bővebbet nem sokan tudnak róla. *Ignatieff* tartózkodik a nyilvános szerepléstől, az egyetem körüli huzavona kapcsán helyettesei nyilatkoznak, ő maga ritkán szólal meg. Talán azért, mert képtelen eligazodni ebben a közép-európai poszt-szocialista világban, abban a közegben, amelyben nemigen számít a törvény betűje, ahol nem adhatunk hitelt a tárgyalópartner szavának, ahol minden zavaros, ingoványos. Ez „hősének”, *Isaiah Berlin*nek szavaival a rettenetesen kifordított, torzult, mert megsebzett „Mitteleuropa”, ahol „semmi sem egyenes, semmi sem egyszerű és semmi sem őszinte”.¹

Ignatieff értetlenségén, zavarodottságán nincs semmi meglepő. Élete nagy részét az angolszász világban töltötte: tanult és tanított szülőhazájában, Kanadában, Oxfordban tanult, mintegy harminc évet az Egyesült Államokban dolgozott, egyebek között professzorként a Harvardon. Történelemszakként, politikusként, újságíróként, tudományos és szépirodalmi munkák szerzőjeként itt egyaránt tekintélynek örvend. Nem ismeretlen a kontinentális Európában sem, írásainak nagy része például német nyelven (és persze franciául) is hozzáférhető; a nyugat-európai sajtó politikai pályáját is – egy ideig vezetője volt a kanadai liberális pártnak – figyelemmel kísérte.

Ignatieff feltehetően legnagyobb irodalmi sikere az *Isaiah Berlin* életéről szóló munkája. A *New York Times* kritikusa példaértékűnek minősítette az életrajzot. Az *Observer*-ben megjelent méltatás szerint bizonyára sokan írnak még *Berlin*ről, de aligha érzi majd bárki, hogy ezen a biográfián javítani kellene. *Doris Lessing* a *Times Literary Supplement* hasábjain lelkendezik: „Nem hiszem, hogy bárki nagyobb éleslátással és tudományossággal tudná megírni e rendkívüli személyiség életét. Vannak, akik a szerző kivételes beleérző képességét emelik ki, mások

pedig azt, hogy *Ignatieff, Berlin* iránti csodálata és szeretete ellenére, autonóm módon, tárgyilagosan rajzolja meg hősének portréját. A könyv nem egyszerű leltár arról, amit *Isaiah Berlin* páratlanul színes életútján megtapasztalt, bár önmagában már ez is megérne egy monográfiát. Találkozásai azokkal, akik a 20. században népek sorsáról döntöttek, kezdve *Churchill*-l, az egymást követő amerikai elnökökön át *Ben Gurion*-ig és *Margaret Thatcher*-ig; azokkal a géniuszokkal, akik a század szellemi arculatát meghatározták – *Freud, Einstein, Toscanini, Alfred Brendel, Virginia Woolf, Wittgenstein* és *Keynes*, az amerikai *Supreme Court* legendás bírása, *Felix Frankfurter* és az orosz irodalom óriásai, *Borisz Paszternak* vagy *Anna Ahmatova*. Szomszédságukba költözött az emlékező, találkozásait felidéző *Isaiah Berlin*, a 20. század politikai és filozófiai liberalizmusának kiemelkedő alakja. Közvetlenül halála után a média az államfőknek fenntartott terjedelemben és mélységgel méltatta életútját, a *hampstead*i zsinagógában *Alfred Brendel* és *Isaac Stern* búcsúztatta, *Bachot, Schubertet* és *Beethovent* tolmácsolva.”²

Ignatieff munkája a biográfiák felső kategóriájába sorolható, egyszerre lélektani, filozófiai, kor- és kultúrtörténeti tanulmány. Szellemes és szórakoztató, de ezen nincs mit csodálkozni, mert írásának hőse is az. *Berlin*, ahogy *Einstein* jellemezte, igazi játékos volt isten nagy színházában. De nemcsak „a szavak *Paganinije*”³-ként, nemcsak briliáns szórakoztatóként volt utolérhetetlen a színpadon, amelyen a 20. század nagyságai végigvonultak; eszméletörténeti, filozófiai munkái a liberalizmus legnagyobbjai közé emelik.

Nálunk azonban kevesen és keveset tudnak róla. Az *Echo TV* nevű csatorna egyik állandó politikai „szakértőjének” is csak a rektor neve tűnt kommentre érdemesnek, mikor beszélgetőpartnereivel a CEU-törvényről diskurált. *Ignatieff*, tipikus jenki név – mondja némi megvetéssel egyes huncut mosollyal az arcán. A másik „szakértő” és a műsorvezető bólogatnak, így nyugtázva, hogy vették a lapot. Derűjük azonban visszafogott – érzik, hogy a megjegyzés humorértéke nem átütő, tudatják, hogy ők viszont tudják: Kanadát nem csak jenki

lakják. És kényszeredett mosolyukkal finoman üzenik korosodó elvtársuknak, hogy bizony le van maradva egy brosrával.

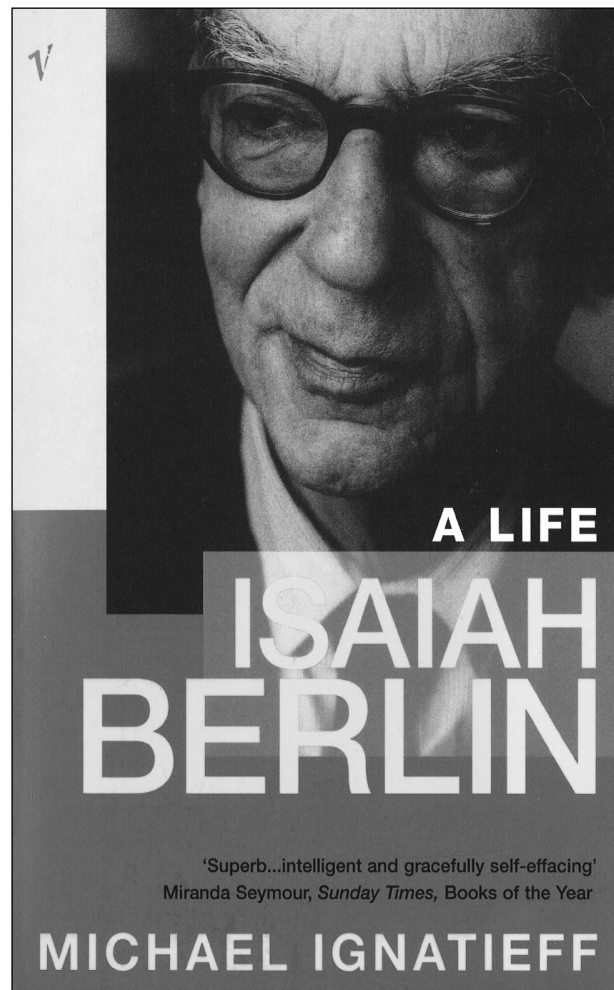
Hát igen, *Ignatieff* tekintélyes orosz grófi családból származik, apai ági dédapja neves államférfi és diplomata volt, nagyapja művelődésügyi miniszterként szolgált *III. Sándor* cár alatt. A forradalom elől menekült Angliába, majd onnan költözött át családjával Kanadába. A liberalizmus mellett az orosz gyökök is összekötik *Isaiah Berlin* életrajza írójával. *Berlin* 1909-ben Rígiában született, tizenkét éves volt, amikor a család Angliába költözött, az ország azonban megmaradt. Otthon általában angolul érintkeztek, de olyankor, mikor anyjával heves vitába keveredtek, oroszra váltottak. Ha *Isaiah* túl messzire ment, anyja ráüvöltött: Tessék velem angolul beszélni!⁴

Szerző és „hőse” kapcsolata azzal kezdődött, hogy az 1980-as évek végére értelmiségi médiaszórárrá lett *Ignatieff* felkeltette *Berlin* érdeklődését. *Berlin* is az éteren át sugárzott előadás-sorozata tette széles körben ismertté és ünnepeletté Angliában az 1950-es évek legelején. Több mint hat héten át százezrek hallgatták egyórás előadásait, a siker pedig leírhatatlan volt: az angol értelmiség legjobbjai fejezték ki csodálatukat, mindenféle népek árasztották el kéziratokkal, és nevüket titokban tartó hölgyek küldtek neki piros zoknikat, amelyeket maguk kötöttek.⁵

Berlin ebédre invitálta *Ignatieff*-et, és segítségét kérte egy búcsúztató beszéd megírásához. Így indult a tíz éven keresztül tartó találkozosorozat, ezalatt *Ignatieff* százórányi interjúról készített hangfelvételt. Három éven át „csupán” beszélgettek, ekkor kapott *Ignatieff* felhatalmazást *Berlin*től, hogy az anyagból életrajzot írjon. A beszélgetések során szoros barátságot kötöttek, igaz *Berlin* utóbb megvallotta, hogy kezdetben bizony voltak fenntartásai: az *Ignatieff* név benne, a cionistában, a fehérorosz antiszemitizmus szellemét idézte fel, és gyanakvását csak fokozatosan volt képes legyűzni. „Hosszú időbe telt – emlékezett a kezdetekre –, mire megteremtettük a bizalmat nemcsak két generáció, de kétfajta tradíció között is.”⁶ Az elején óvatos volt – írja *Ignatieff* –, rutinszerűen mesélte a régi történeteket; éveknek kellett eltelnie ahhoz, hogy megoszsa velem élményeit, gyötrelmeit, amelyeket mélyen elsüllyesztett bensőjében.”⁷

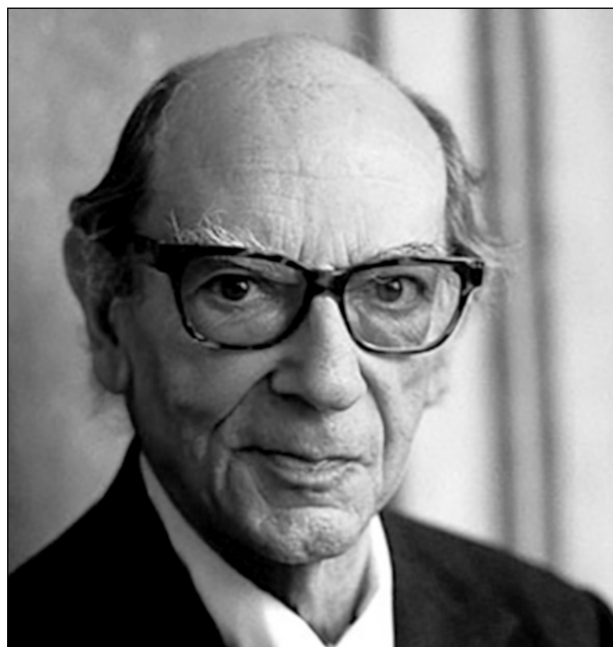
II.

A bizalmatlanság, a gyanakvás eloszlátásában komoly szerepe volt a közös orosszágnak, a gyököknek. A könyv azzal a megható jelenettel kezdődik,

ahogy az élete végéhez közeledő *Berlin* fogadja látogatóját, pályafutásának krónikását. „Csöngetésemre maga nyit ajtót, engedi, hogy megcsókoljam, amolyan orosz módra, mindkét orcára egy-egy csók és aztán egy harmadik, a biztonság kedvéért. Ezzel deklaráljuk közös orosz eredetünket, a köszöntés e módja ünnepélyes kezdete és lezárása minden egyes találkozásunknak.”⁸

A könyvben vissza-visszatér *Berlin* (és *Ignatieff*) rajongása az orosz szellem iránt, *Tolstoj* és *Turgenyev* imádata, a főhajtás *Dosztojevszkij*, *Babel*, *Belinszkij* és *Berlin* nagy példaképe, *Alexander Herzen* előtt. *Ignatieff* (de főképp *Berlin*) szenvedélyes bírálója, *Christopher Hitchens*⁹ is elismeréssel ír arról, ahogy *Ignatieff* megörökíti *Anna Abmatova* és *Berlin* találkozóját a háború utáni Leningrádban; egy teljes éjszakán át tartó beszélgetésüket az orosz irodalom nagyjairól, *Turgenyevről* és *Dosztojevszkijről*, *Csehovról* és *Tolstojról* a költőnek kiutalt apró, jéghideg szobában, miközben testvériesen osztoznak néhány darab főtt

Isaiah Berlin

krumplin, amivel a vendéglátó szolgálhatott. A kontraszt: a csupasz szobában a falon a barát, *Modigliani* rajza, amelyet a forradalom előtt párizsi találkozásuk alkalmával sebtében készített a költőnről. És egy másik: *Berlin* és *Abmatova* első találkozását *Winston Churchill* fia, *Randolph* zavarja meg, az udvarról *Berlint* szólongatva. *Berlin*, aki a brit nagykövetség első titkáráként dolgozik Moszkvában, megrémül, mert ilyen minőségében nyilván nemkívánatos az *Abmatovával* való találkozása. Hamarosan terjedni is kezd a pletyka, hogy *Churchill* azzal a céllal érkezett Oroszországba, hogy előkészítse *Abmatova* megszőktetését Angliába. A valóságban azonban *Churchill* azért jelent meg udvaron, hogy rávegye *Berlint*: jöjjön már vissza az *Astoria* hotelbe – mindkettőjük szálláshelyére –, és mondja meg oroszul a személyzetnek, hogy legyenek oly szívesek, és tegyék a jégre a kaviárt, amit az imént vásárolt.¹⁰

Az *Abmatovával* való találkozást leíró fejezet háborzongató tanúság a nyelv, a költészet hatalmáról: a frontvonalon harcoló katonák *Paszternak* verseit szavalják, a Gulagon senyvedők nyírfakéregből készítenek borítót, és cipelik rongyaikban mindenhol a maguk fűzte *Abmatova*-„versesköteteket”.¹¹ *Abmatova* beszámol arról, hogy amikor sorban állt a fegyház előtt, hogy bebörtönzött fiát meglátogassa, „a háta mögül egy lila ajkú asszony, mikor a sorukra várókat ledöntő kábultságból magához tért, suttogva megkérdezte: le tudná ezt írni? És amikor a költőnő igennel válaszolt, valami mosolynak tűnő

futott át azon, ami egykoron az arca volt.”¹² A nyelv démoni erejéről tanúskodik az is, hogy a kitaszított *Abmatovát*, akinek első férje és számos barátja – köztük *Oszip Mandelstam* – a kommunista terrornak esett áldozatul, és akinek a saját élete is sokszor hajszálon múlt, személyesen Sztálin és *Zsdanov* utasítására mentik ki az ostromlott Leningrádból, és szállítják Taskentbe. Sztálin döntésében közrejátszhatott babonássága, tartott a költő-boszorka átkától.¹³ Amikor 1944 májusában *Abmatova* elhagyhatta Taskentet, útközben felolvasást tartott Moszkvában. A végén a hallgatóság felállva éljenzett, és nemzeti hősként, a győztes orosz nyelv inkarnációjaként ünnepelte.¹⁴ A tisztelet ezen mértéke megrémítette, nem ok nélkül: *Paszternak* beszámolója szerint Sztálin állítólag kérdőre vonta *Zsdanovot*, hogy ki szervezte ezt a vastapssal kísért ujjongást.¹⁵

A találkozóról készített rajz sok minden egyebet elárul *Isaiah Berlin*ről. Így például a nőkel szembeni zavarodottságát, félnéességét. Egészen kései házasságkötéséig szinte megrémült a szexualitás közelségétől. *Ignatieff* leírásából kedvesen groteszk kép tárul elénk: látjuk, ahogy a „nemiséget tekintve neofita” *Berlin* feszengve, de egyben csodálattal issza az egykori legendás díva szavait, „akit legalább fél tucat rendkívüli tehetségű férfihez fűzött romantikus és szenvedélyes kapcsolat”, és akiből most is sugárzik a szexualitás. A gátlásos és prűd *Berlin* – már az is irritálta, ha a párocskák kézen fogva jelentek meg a közterületen – minden igyekezetével azon van, hogy az utalásokat, „a küszöb alattit elnyomja, és őrizze a biztonságot nyújtó intellektuális távolságot”. És egy mondatból megérzünk valamit *Berlin* öniróniájából. *Ignatieffnek* elmesei, hogy a beszélgetés közben prózai, testi szükségletei támadtak, de hőiesen ellenállt. Maradt, nemcsak azért, mert tartott attól, hogy távozásával megtöri a hangulatot, hanem azért is, mert a közös árnyékszék valahol a sötét folyosó végén volt.¹⁶

III.

Nem sokkal Budapestre érkezését követően *Ignatieff* előadás-sorozatot indított a Közép-európai Egyetemen a nyitott társadalom elméletének előfeltevéseiről, azok időszerűségéről és az előfeltevések korrekciójának szükségéről. Bevezetőjében, mintegy fél évvel a CEU törvény elfogadása előtt, kifejtette: az intellektuális kihívás abban áll, hogy őszintén szembenézzünk a nyitott társadalom gondolata, a liberális demokrácia elleni támadásokkal, amelyek egyértelműen tapasztalhatók Magyarországon és sok máshelyütt. Fel kell tárnunk a gondolat történeti gyökereit, azt, hogy megszületésekor

kik voltak ellenségei és kik azok, akik ma elutasítják a nyitott társadalom eszméjét.

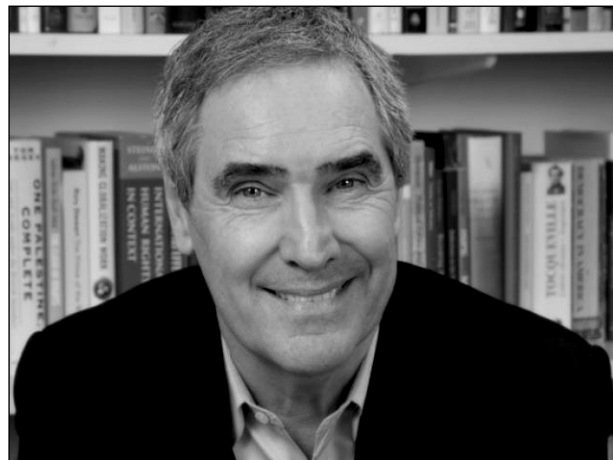
A nyitott társadalom elméletének előfutárai között *Ignatieff* három nevet említett, *Karl Popper*ét, *Hannah Arendt*ét és *Isaiab Berlin*ét. Utalt mindhármuk zsidó származására és arra a tényre, hogy mindhárman totalitárius rendszerek elől menekültek, és nyertek befogadást a polgári demokráciákban, Angliában illetve az Egyesült Államokban.

A nyitott társadalom terminus *Poppertól* származik, *Hannah Arendt* egész életén át a totalitarizmus forrásait kutatta, és felmutatta annak természetét. *Berlin* pedig kereste azokat az elveket, amelyeket, ha megszívleljük és követjük őket, garantálják a zsarnokságtól mentes, élhető, szabad életet, de legalábbis elkerülhetővé teszik az emberi katasztrófák bekövetkezését.

Berlin gondolati fejlődésének állomásait nyomon követhetjük a biográfiában – igaz, az életrajzot értékelők között van, aki némi szemrehányással állapítja meg, hogy a könyv kétharmadán át kell rágnunk magunkat ahhoz, hogy végre megismerhesük azokat az eszméket, amelyek *Berlint* híressé tették.¹⁷ Ezért persze *Ignatieff* aligha hibáztatható, nem ő tehet arról, hogy *Berlin* negyvenéves korára „érett be”.¹⁸

Berlin módszerének egyik sajátja, hogy a világot megkísérelte ellentétpárokkal, bipoláris fogalmakkal megragadni: felvilágosodás *versus* romanticizmus, negatív *versus* pozitív szabadság, szolgaság *versus* emancipáció. Ez persze sokak módszere, nincs is benne semmi igazán originális. De eredeti, ahogy a nagy elméket az ókori görög költő, *Arkhilokhosz* frappánsan megfogalmazott distinkciójára építve rókákra és sünökre osztotta fel. A róka eszerint sok dolgot tud, a sün ezzel szemben egyetlen, de nagy dolgot. *Berlin* felosztásában *Goethe* és *Puskin* az első, míg *Dosztojevszkij* és *Tolsztoj* a második csoportba tartoznak. Ám e kétfajta talentum egy és ugyanazon személyiségben is jelen lehet (ha másképp nem, hát aspiráció formájában). *Dosztojevszkij* a rókára jellemző tehetséggel festette meg az élet minden színárnyalatát, miközben a sün állhatatosságával kutatta az emberi lét átfogó elméletét. *Ignatieff* szerint ez a kettősség jellemezte *Berlint* is. Legtöbben barátai közül az ő-s-róka jellemzőit vélték benne felfedezni: a mozgékonyt, a ravaszságot, a fürgeséget, ahogy egyik témáról vált a másikra, ahogy sikeresen kitér üldözői elől. De benne volt a vágy, hogy egy valamit minden másnál jobban tudjon, és mélyebben érezzen.

Ignatieff szerint ez sikerült¹⁹; az életművén végigvonuló nagy *dolog* a pluralizmus elmélete. Alapgon dolata, hogy sokféle érték van, és ezek között szük-

Michael Ignatieff

séggéppen ellentétek feszülnek. Minden olyan ideológia, amelyik az értékek harmóniáját vallja, és egy olyan társadalom ígéretével lép fel, amelyben ezek egyszerre megvalósíthatók, szükségképpen zsarnokságba torkollik. Az értékek pluralitásának elismeréséből és a konfliktusok felismeréséből adódik mindenfajta kizárólagosságra törekvő ideológia, az abszolút igazságot hirdető elméletek elutasítása.

Az életről sokféleképpen vélekedhetünk, és az igazi intellektuális kihívás abban áll, hogy belehelyezzük magunkat azoknak a gondolatmenetbe, akikkel nem értünk egyet. Egyetlen nagy terjedelmű eszméletörténeti munkája, a *Marxról* szóló monográfia egy ilyen kísérlet: miképp vezethető le, miképp értelmezhető, magyarázható egy eszmerendszer, amelyet mi magunk elutasítunk. A miénktől eltérő világfelfogásba való behelyezkedés, az empátia képessége toleranciát feltételez. A liberális attitűd magja tehát a nyitottság: nem félünk azoktól a véleményektől, szenvedélyektől, amelyek idegenek a mieinktől. *Berlin* szemében ennek megtestesítője *Turgenyev*, akitől távol állt mindenféle radikalizmus, és akit nem hagyott el sohasem ironikus szkepticizmusa. A beleélés képessége, a más értékeinek megértése nem határolható el élesen az opportunizmustól vagy az érték-relativizmustól, az ironikus szkepticizmus a cinizmustól. Akárcsak *Turgenyevet*, *Berlint* is gyakorta vádolták oportunizmussal. *Turgenyevvel* szemben az volt a vád, hogy megbékélt a hatalommal és a forradalmárokkal egyaránt, és bírta mindkét fél bizalmát. *Berlin* – ezt rótták fel neki – baloldalinak szerette volna magát láttatni, de sokkal kényelmesebben érezte magát a politikai jobboldalon. Hiányzott a bátorsága, nem vállalt felelősséget,²⁰ ami empátiának tűnhetett, az valójában kitérés volt a konfrontáció elől.

IV.

Tény, hogy került az összeütközést. Amikor *T. S. Eliot* antiszemita ízű írására felhívták figyelmét, előbb szigorú hangú levélben kérte ezt számon rajta. Ám utóbb, hogy ne bántsa a Nobel-díjas költőt, „Zsidó szolgaság és emancipáció”²¹ című esszéjének későbbi kiadásában elhagyott minden *Eliot*-ra történő utalást. Értékelhetnénk ezt akár akként is, hogy *Berlin* életében is követte azt, amit a pluralizmusról, az értékek sokféleségéről és az empátiáról leírt. Ám ezen értelmezés ellen szól, hogy jóval később ő maga is úgy érezte, hogy udvariassága már-már a szolgalelkűség határát súrolta.²²

Tapintata *Eliot*-tal szemben azért is meglepő, mert egyébként a zsidóság elleni támadásokat nem bocsátotta meg, sőt a zsidóságot érintő kérdésekben nehezen tolerálta az övétől eltérő álláspontokat. Kiengesztelhetetlen volt *Adam von Trott*-tal szemben, akihez oxfordi élete alatt majdnem-baráti kapcsolat fűzte. Hitler hatalomra jutását követően a *Manchester Guardian* a zsidókkal szembeni diszkriminációról számolt be a német igazságszolgáltatásban. *Von Trott* az újságnak címzett levelében ezt cáfolta, azt állította, hogy praxisában semmiféle megkülönböztetést nem tapasztalt a bíróságok részéről. Amikor a Hitler elleni sikertelen puccskísérletet követően bestiálisan végeztek vele, az oxfordi barátok kivétel nélkül hősként dicsőítették őt. *Berlin* nem csatlakozott, ehelyett *von Trott* jellemének ellentmondásaira emlékeztetett. Nem felejtett, kérlelhetetlen maradt, nem hagyta, hogy a többiek „magával ragadó szentimentalizmus elsodorja”. „*A von Trott* affér azt is megmutatta – írja *Ignatieff* –, hogy döntően zsidósága határozta meg, hogy ki és milyen ügy mellett kötelezte el magát.”²³

1969-ben ráakadt *Herbert Marcuse* radikális kapitalizmuskritikai megjegyzésére, amellyel megkérdőjelezte, hogy a koncentrációs táborok világa rendkívüli vagy pokoli lett volna. Amit ott láttunk – így *Marcuse* – „bizonyos értelemben csupán esszenciája volt annak az infernális világnak, amelybe nap mint nap belerántanak bennünket.”²⁴ *Berlin* tőle szokatlan dühvel reagált erre, egy barátjának írt levelét így zárta: „...pokolra az eltorzult Közép-Európa szüleményeivel, akik, mert maguk is megnyomorítottak, képtelenek a tisztát, az állandót felismerni.”

Kirohanása *Hannah Arendt*-nek is szólt. Az *Eichmann*-per idején *Berlin* is Jeruzsálemben tartózkodott, és felháborította, hogy *Arendt* a perrel foglalkozó könyvében felrótta a zsidóknak, hogy nem tanúsítottak kellő ellenállást. *Berlin* vérlázítóan tartotta, hogy valaki, aki a népirtás idején bizton-

ságban ücsörgött New Yorkban, szemére hányja békés, ártalmatlan és szelíd rigai rokonainak, akiket a németek és a lett fasiszták lemészároltak, hogy nem voltak elég harcosak.²⁵

Ignatieff beszámolója szerint hozzátartozói kiirtásáról *Berlin* tényként tett ugyan említést, de nem volt hajlandó beszélni róla. Mint ahogy a holokausztról sem írt. Mikor ezt furcsállva az okról kérdezték, elintézte azzal, hogy őt Sztálin és nem Hitler bűnei foglalkoztatják, meg hogy nincs mit hozzátennie ahhoz, amit mások már leírtak. A valódi ok talán a szégyen volt, minden túlélő szégyene, ezért érezhette, hogy a beszédnél „igazabb a hallgatás”.²⁶

V.

Berlin krédója, hogy az élet tele van konfliktusokkal, az ellentmondásokat, a feszültségeket pedig el kell ismerni és el kell fogadni. Ez időnként fájdalmas, de szabadságunknak, az értékes életnek ez az ára. *Berlin* mintha saját ellentmondásokban, feszültségekben igazán bővelkedő életútját kívánná így igazolni. Már fizikai megjelenése, habitusa, mentalitása, kommunikációja másokkal feszültségekről, ellentmondásokról árulkodik. Az egyik oldalon ott a némi testi hibával született (világra jöttkor bal karja sérült), kövérkés, olajos bőrű, pápaszemés, állandóan nassoló, alacsony termetű *Isaiab*²⁷, akit egészen idős koráig nyomasztott előnytelen külseje (csak hetven felett tűnt derűsen lazának, mint aki rendben van önmagával; addigra megbékélt túlsúlyával és félszegségével²⁸). Fizikai megjelenésével való elégedetlensége lehet a magyarázata prudériájának és aszexualitásának. Immunitása a testi kisértésekkel szemben közismert volt, diáktársai szülei aggály nélkül engedték el lányukat külföldre vakációzni *Berlin* társaságában.²⁹ Egyik csinos külsejű barátnője mondta róla: vannak, akik képtelenek felfogni, hogy az embereknek étvágyuk lehet. Igen, *Berlin* félt az efféle étvágytól.³⁰

A másik oldalon pedig ott találjuk azt az *Isaiab*-at, akinek szeme csillogását szebbnél szebb nők csodálták. New Yorki találkozásukkor *Greta Garbo* hosszasán bámulta – *Berlin*-nek az volt az érzése, hogy megállt a szíve –, majd dohánymély hangján annyit mondott: magának gyönyörűek a szemei.³¹ *Virginia Woolf* pedig a levelét, amelyben vacsorára invitálja *Berlin*-t, azzal zárja: „ha szürke kis kapumon kopogtat, kitárom azt Önnek”.³²

És ott van *Berlin*, a szavak mestere, a lenyűgöző mesélő, akit Angliában a rádióban sugárzott briliáns előadásai tették híressé. Már diákkorában bámulatba ejtette környezetét, egyik társa így emlé-

kezett vissza: „Mintha hangszeren játszana, úgy beszélt, nem azért, hogy az igazságra leljen rá vagy, hogy szépséget vagy akármi mást találjon, hanem a pusztá élvezetért – mint egy szökökút.”³³ A *New Yorker* híres szerkesztője, *Harold Ross* az 1940-es évek elején ebédre hívta, és csak hallgatta-hallgatta *Berlin* előadását, majd mikor végeztek így szólt: „Fiatalember, egy szót sem értettem abból, amit mondt, de ha bármit is ír, én lehozom.”³⁴

Berlin tisztában volt e képességével, és lubickolt társasági sikereiben az előkelőségek adta londoni ebédeken és estélyeken. De azzal is tisztában volt, hogy a gazdagok szellemi szórakoztatása olyan csapda, amelybe a zsidók másoknál könnyebben esnek bele. Rosszabb pillanataiban elfogta a pánik, egyik nőbarátjának így kesergett: „Nem tudok semmit, nem írtam semmit, nem mondtam semmit, amit mondani szeretnék... Hamarosan rájönnek, mennyire üres mindaz, amit tettem, felfedik lapjaimat, a játszmának vége...”³⁵

Barátai között is voltak, akik megrótták: *Clariissa Churchill*, a miniszterelnök unokahúga szemére hányta, hogy igazi bölccsé válhatott volna, ehelyett hagyta, hogy szalonoroszlané csináljanak belőle, intellektuális akrobatát a *high society* cirkuszában.³⁶ Mások szeretettel vegyes malíciával vették tudomásul a társasági élet iránti rajongását és bőbeszédűségét. Amikor *Chaim Weizmann*-nal egy szanatórium-ban lábadoztak, *Weizmann* egyik bizalmasa biztosította a cionista vezetőt: hamarosan fel fog épülni, mert számíthat arra, hogy *Berlin* magára veszi a társalgás minden terhét.³⁷

A szavakkal való varázslás természetesen nem korlátozódott társasági szórakoztatásra. Tény, hogy az élő beszéd mestere volt, és tény, hogy gyűlölt írni. Emiatt kicsit szégyenkezett is, mert, ahogy egyik barátnőjének megvallotta: a kimondott szavak felszívódnak, és nem marad utánuk felelősség. Ha leírsz valamit, azzal felelősséget is vállalsz érte. Márpedig *Berlin* „minden felelősséget elhárított, nem voltak gyerekei, nem volt senkije, aki tőle függött volna, és hivatali kötelezettsége is alig akadt.”³⁸

A kételkedés saját intellektuális teljesítményének értékét illetően időről időre rátört. Pedig mindent elért: tudósként, oxfordi professzorként az első zsidó volt, aki bebocsátást nyert az oxfordi *All Souls* szentélybe. Éles szemű megfigyelő volt, kiváló elemzőkészséggel, ezért a nagypolitika irányítói kérték ki szakértő tanácsát. Életműve elismeréseként nemessé ütötték, a brit akadémia elnökévé választották, a királynő a legmagasabb kitüntetésben (*Order of Merit*) részesítette. Az emberi szabadság védelméért Jeruzsálem-díjat kapott, az európai kultúrához való hozzájárulásáért *Erasmus*-díjban, a

modern ipari társadalom etikai problémáit tárgyaló írásaiért pedig *Agnelli*-díjban részesült. Mikor a címeket, díjakat megkapta, feltette a kérdést: Mit is tettem életemben? Írtam egy kis könyvecskét *Marx*-ról meg néhány esszét. Messze túl vagyok értékelve – válaszolt saját kérdésére, majd hozzátette: adja az ég, hogy még sokáig így legyen. Volt ebben persze egy adag álszerénység, mert *Berlin* azért érezte, hogy ott a helye a szellem nagyjai között. *Ignatieff* egyik utolsó látogatásakor saját, szerkesztésre váró kéziratára mutatva megjegyezte: „Nem bírom saját írásomat olvasni.” Majd hozzátette: „Másról nem is beszélve.”³⁹

VI.

Időről időre szavaiból, leveleiből mégis kihallatszik az őszinte aggodalom és kételkedés. *Richard Cross-mann*-hoz 1993-ban írt levelében arról panaszkodik, hogy minden oldalról tűz alá veszik. „Olyannak tartanak, aki gyáva pedantériával minden alól óvatosan és ügyesen kivonja magát. Csaknem mindenki parttalan polemizálással, túlzó általánosítással vádol, azzal, hogy nem vagyok kellően körültekintő, nem veszem a fáradságot a részletek alapos elemzésére, hiányzik belőlem a kellő intellektuális semlegesség.”⁴⁰

Leginkább az attól való félelem nyomasztotta, hogy semmi eredetit nem alkotott. Pontosabban, hogy amit termelt, az nem alkotás. „Intellektuális taxi vagyok, az emberek leintenek, megadják a címet, és én már indulok is” – válaszolta időnként, ha szellemi agendája felől kérdezték.⁴¹ Ilyenkor talán eszébe jutottak *Arturo Toscanini* szavai – *Toscanini* volt egyik bálvány, zenei zsenialitása mellett politikai bátorsága miatt is –, aki egyszer azt mondta: a leggyengébb zeneszerző is többet ér, mint a legkiválóbb karmester. *Berlin*, az eszmék történetének kutatója, a múlt szellemi nagyságainak gondolatait elemezte, értelmezte, akár csak a karmester a komponista művét. Nem alkotott, csak interpretált. Ez talán azért nyomasztotta különösképp, mert úgy érezte: ő sem volt képes a diaszpóra zsidó korlátait áttörni. „Zsidó szolgaság és emancipáció”⁴² című tanulmányában felidézi azt a gyakorta hallható megállapítást, hogy a zsidók az értelmezés és nem a teremtes, az alkotás területén nyújtottak kiemelkedőt. Ennek oka – írja *Berlin* – az, hogy a 18. század végén az emancipáció következtében a gettóból kiszabadult zsidók hirtelen egy idegen közösségbe kerültek, amelynek szokásait nem ismerték. Akárcsak az utazó, aki véletlenül olyan vidékre téved, melyet egy számára ismeretlen törzs tagjai lakják. A túlélés feltétele, hogy megismerje a törzs szoká-

sait, életvitelét. Pontos képet kell kapnia arról, hogy a törzs tagjai miképp gondolkodnak és cselekszenek, hogy alkalmazkodhasson. Ezért előbb-utóbb már többet tud a törzsről, mint annak tagjai maguk; a törzset elemző és ismerő szakértő lesz, anélkül, hogy annak tagjává válna. Az emancipációt követően a zsidók is kénytelenek voltak a túlélés érdekében energiáikat arra fordítani, hogy megértsék környezetüket, és alkalmazkodjanak hozzá. Így fejlődött ki kiváló megfigyelő és osztályozó tehetségük, félelmetes képességük arra, hogy felismerjék a trendeket, az egyéni és társadalmi helyzetek közti árnyalatnyi különbségeket.⁴³

Az igazi teremtés, a művészet és az irodalom – folytatja *Berlin* – szükségképpen annak a társadalmi egységnek a hagyományos tapasztalatában gyökerезik, amelynek a művész a tagja. Márpedig a zsidó mindig kívülálló marad, egyébként is energiáit fel-emésztí az alkalmazkodás, így nem marad elég belőle a valóban szabad, eredeti alkotásra. A matematikában és a természettudományokban ez másképp van. Míg ugyanis a művészetben a kifejezést mozgató szimbólumok a hagyomány tudat alatt kifejlődő gyümölcsei, a természettudomány és a matematika szimbólumai mesterségesen előállítottak, semlegesek és nemzetközi.⁴⁴

Berlin tanulmányát részben reakciónak szánta *Arthur Koestler* írására, aki szerint a zsidók Izrael állam létrejötte után két lehetőség között választhatnak: vagy radikálisan, véglegesen feladják zsidóságukat, vagy kivándorolnak Izraelbe, és ott teljes zsidó életet élnek. *Berlint* taszította *Koestler* álláspontja, egyrészt, mert kilátástalannak látta a teljes asszimilációt. Saját élete volt a bizonyíték erre, pedig ő, „a száműzetés hercege” mindent megkapott a nem zsidó Angliától. Másrészt úgy látta: *Koestler* radikalizmusa korlátozta a választás szabadságát. Izrael megszületése –írta – „a szabadság diadala, megteremtette annak a lehetőségét, hogy a zsidók a nem zsidó környezet ellenőrzése, kénysze-re, elnyomása alól felszabadulva tökéletes zsidó életet élhessenek.”⁴⁵ Megszabadulhattak a rájuk ag-gatott sztereotípiáktól, „a művelt, sakkozó, kávéhá-zi értelmiségi” képétől. Megkapták a jogot, hogy „normálisak, egészségesen természetese-k, vagy akár unalmasak legyenek”.⁴⁶ De tagadta, hogy mindösszesen két radikális alternatíva közül választhatnának. Joguk van asszimilálódni, a nem zsidó környezetben szigorú vallási előírásaikat kö-vetve, vagy a vallást elhagyva, de a zsidó értékeket, szokásokat megőrizve élni. Nem hibáztathatók azok sem, akik megkérdőjele-zik, hogy a zsidóság megmaradása évezredek-en át megérte a rettenetes véráldozatot, és úgy gondolják: „Ha eltűntek volna

önálló népként, vallásukkal együtt, elkerülhették volna mártíromságukat.”⁴⁷ *Berlin* saját döntési szabadságát is óvta. *Weizmann* és *Ben Gurion* egyaránt megpróbálta rávenni, hogy költözzön Izraelbe, és vegyen részt az új állam szervezésében. Ő azonban maradt Angliában, ott kívánt továbbra is élni – *zsidóként*.

VII.

A biográfiától, ha az olyan ember életét kíséri nyom-on, akinek hivatása a gondolkodás az emberi lét nagy kérdésein, az olvasó joggal várja el, hogy választ kapjon arra a kérdésre: mennyiben felelős az életút, a neveltetés, a *milieu* a gondolkodó által igaz-nak hitt elméletekért, mennyiben magyarázzák az élmények, mindaz, amit megtapasztalt, tudatos vá-lasztás vagy véletlen eredményeképp filozófiai, po-litikai eszméit. És fordítva: mennyiben tükröződnek a „hivatásos” gondolkodó tételei döntéseiben, vá-lasztásaiban, másokhoz való kapcsolataiban, abban, hogy kikhez vonzódott, kiket engedett közel magá-hoz, és kiket utasított, kiket taszított el.

Berlin esetében ez különösen indokoltnak tűnik, legalábbis *Christopher Hitchens* megállapításának fé-nyében, aki szerint *Berlin* „génusza nem műveiben nyilvánul meg, hanem inkább életében – egy igazi 20. századi életben.”⁴⁸ *Hitchens* írásából sugárzik az ellenszenv *Berlin*nel szemben, és sommás ítélete igaztalan, de legalábbis túlzó. Ám még inkább arra ösztönöz, hogy megkíséreljük megfejteni: van-e összefüggés aközött, ahogy *Izaiab Berlin* életét élte, amit megtapasztalt, amit szeretett és gyűlölt és azok között a filozófiai nézetek között, amelyeket papírra vetett. *Ignatieff* is elvégzi ezt a vizsgálatot, igaz, van-nak kritikussai, akik szerint a könyv foglalkozhatna részletesebben a *Berlin* élete és elméleti munkássága közti mélyebb összefüggésekkel.⁴⁹

Berlin, ahogy *Ignatieff* leírásából megismerjük, rendkívüli intellektusú, tisztességes, érzékeny sze-mélyiség, gyengéi is szeretni valóak. A szerző íté-le-tét természetesen illik fenntartásokkal kezelni. Az életét élő *Izaiab Berlin* és krónikása, *Michael Ignatieff* közti érzelmi kapcsolat érthető módon jelentősen formálja a képet. *Ignatieff* ugyan hallatlan mennyi-ségű forrást használ, leveleket, újságcikkeket, a ba-rátok, kortársak beszámolóit – a könyv végén min-tegy félszáz személynek szól a köszönet a köz-reműködésért –, ám a könyv bázisát mégis azok a beszélgetések adják, amelyeket egy évtizeden át folytattak *Berlin*nel. És a *Berlin* iránti szeretet és a tisztelet, valamint a közösen vallott értékek akár tudat alatt befolyásolták *Ignatieff*et abban, hogy *Ber-lin* életének mely mozzanatait emeli ki, azokat mi-

lyen terjedelemben tárgyalja és miképpen értékeli. *Ignatieff* kritikusai, akik egészében igen elismerően szólnak a *Berlin*-életrajzról, a könyv gyengéit éppen *Ignatieff Berlin* iránti szeretetének és tiszteletének tudják be. *Kenan Malik* szerint *Ignatieff* „intelligens és rokonszenves biográfiát írt, és bár korántsem vak *Berlin* filozófiai nézetei következtetlenségeivel szemben, a személyiségéhez való vonzódása, a berlini eszmék iránti rokonszenve korlátozza abban, hogy teljességgel feltárja gondolati világának problematikus aspektusait.”⁵⁰ Alighanem a tisztelet az oka annak, hogy *Ignatieff* – kritikusai szerint – „készpénznek” veszi a *Berlin* által mondottakat. Az olvasó *Berlin* verzióját ismerheti meg, ahogy reflektál önmagára és magánéletére. Az értékelést *Ignatieff* meghagyja „hősenek”, aki hajlik arra, hogy egyszerűen tényként fogadja-fogadtassa el a történeteket. Innen van, hogy szemben a *Berlin* által íásaiban megfogalmazottakkal – így *Steven Marcus* „nincsenek tragikus konfliktusok, leküzdhetetlen nehézségek, visszafordíthatatlan veszteségek, aggasztó belső ellentmondások, nincs neurózis, inkoherencia, önáltatás, nincsenek szégyent kiváltó epizódok és nincsenek életre szóló lemondások.”⁵¹

Berlin valóban boldog életet élt, nem bánta volna, ha soha sincs vége. Minden barátom megborzong az örök élet gondolatától, én nem – vallotta meg *Ignatieffnek*. „Szeretném, ha a végtelenségig tartana. Miért is ne?”⁵² Amikor krónikása azt firtatta, miképp élhetett ilyen boldog életet e szörnyű világban azt felelte: „sokkal inkább a felszínen élek, mint ahogy az emberek gondolják”⁵³.

Tény, hogy inkább szemlélődött, kerülte a konfliktusokat, elfogadta a világot, ahogy van, nem volt baja a *status quo*-val, nem lázadt. Olyankor is néma maradt – a *McCarthy*-féle boszorkányüldözés vagy a vietnami háború idején –, amikor barátai felemelték hangjukat. Pedig mindig azokhoz a hajlíthatatlan, a kompromisszumokat visszautasító, kemény, „lehetetlen” személyiségek közé szeretett volna tartozni, akikről írt: „Nézzétek a hőseimet, *Toscanini*, *Churchill*, *Weizmann* – egyikük sem növényevő, megértő, kedves liberális.”⁵⁴

Életvitelét tekintve valójában konzervatív volt, a konvenció védelmében, tizennyolc évesen írtakhoz végig tartotta magát: „A konvenció önmagában nem szolgaság, hanem nagyrészt az embernek az anarchiától való félelméből fakadó ösztönszerű törvény. Az anarchiától, amely ugyanolyan távol van a szabadságtól, mint a zsarnokság. E funkcióját tekintve a konvenció gyakorta a belső szabadság biztosítója: széles külső fegyelmező egyenlőséget teremt, és közben teret enged a teljes belső non-konformitásnak. Senkinek sem esik nehezére konform

módon viselkedni, ha tudja, hogy a konformitás pusztán jólneveltség, nem több mint univerzális etikett.”⁵⁵

Félelmek, szorongások, konfliktusok persze voltak *Berlin* életében is. Azért tűnhetett oly kiegyensúlyozottnak és gondtalannak a világ (és a maga) szemében, mert nem dramatizálta ezeket. Komolyan gondolta, amit írt, azt, hogy a szabadság világa már csak ilyen, a folytonos választás kényszerével, konfliktusokkal és lemondásokkal terhelt. Ezt az életet kell élni, és csak ezt az életet érdemes élni, mert az alternatív világ, abban a korszakban, amelyben élt, a – fasizmus és a kommunizmus – a zsarnokság világa volt. A nyitott társadalom eszménye, a választás örök kényszerével, a folytonos bizonytalanság és kétkedés érzésével kivált azok számára tűnt a természetes, védelemre érdemes életnek, akiknek meghatározó élménye az volt, hogy a népüket sújtó katasztrófát elkerülték.

Az, hogy gyávasággal, megalkuvással vádolták, egész életén át foglalkoztatta. *Ignatieff* szerint a szemrehányások aaptalanok, nem igaz, hogy arra törekedett, hogy mindig mások kedvében járjon. Liberális elmélete távolról sem konformista, sokkal inkább provokáló, az éles elvi összetűzésekben – konfliktusaiban van *Trott*-tal, *Koestlerrel* vagy *Eliottal* – pedig kérlelhetetlen volt. Nem volt simulékony túlélő, karrierjét csak önmagának köszönhetette. Igenis vállalta a kockázatot, amikor a „klasszikus” filozófia területét elhagyta, és olyan egyedi, új tárgyat választott, a történetírás és a filozófia közti ösvényt, amelyet neki kellett kitaposni, mentorok segítségével. És magánéletében is volt bátorsága kockáztatni: kivívta egy négygyermekes férjes asszony szerelmét, akit feleségül vett.⁵⁶ *Ignatieff* szerint „minden kockázatok közül, amelyeket életében vállalt, ez érte meg leginkább”.⁵⁷

A kép talán túlzóan szép. A csodálatra méltó pályafutáshoz kellett a szerencse. *Berlin* tehetségszidó kereskedőcsalád egyetlen gyermekeként jött a világra akkor, amikor a *Berlin* házaspár már lemondott arról, hogy utódjuk lehet. Születését csodaként ünnepelték, és mint szülei szemefénye, soha sem szenvedett hiányt. A szelíd, épületfa-kereskedő apa vagyona nyilván segítette abban, hogy az angliai zsidó arisztokrácia, köztük a *Rothschild* család azonnal kegyébe fogadja. A kérlelhetetlenséget, ha őt vagy mást zsidósága miatt bántották, pedig megengedhette magának. Mikor az egyik elit magániskolában tanára megjegyezte, hogy az *Isaiah* névvel bizony nem lesz könnyű dolga, és fontolja meg, hogy nem váltaná-e azt fel *Jamesre* vagy *Robertre*, hazatérve *Berlin* közölte: nem óhajt ebbe az iskolába járni.⁵⁸ Szülei erre beírták egy másik elit iskolába.

1950-ben *Churchillhez* fűződő kapcsolatának köszönhetően az egyik londoni elit klub tagjának ajánlották. Mikor megtudta, hogy a tagok között vannak, akik a zsidó származásúak bebocsátását ellenzik, Berlin azonnal törölte nevét a jelöltek listájáról. Egy még előkelőbb klub a szomszédban nyomban felvette tagjai közé.⁵⁹

Az életrajzban bőven találunk olyan epizódokat, amelyek miatt *Berlin* szégyenkezett; ostromozta magát, mert nem volt következetes, nem állt ki eléggé, mert a könnyebb utat választotta. A könyv végére jutva az olvasó arra jut, hogy *Ignatieff Berlin* életének azokat a momentumait válogatta ki, amelyek a legjobb színben tüntetik fel „hősét”. Ezért a könyv minden lapján sugárzó, *Berlin* iránti mély szeretete a felelős. De *Ignatieff* arról is meggyőző, hogy nem érezhetett másképp.

JEGYZETEK

- ¹ Michael Ignatieff, *Isaiah Berlin: A Life* (Vintage, London, 1998, 356 old.), 253. (A továbbiakban: Ignatieff, A Life).
- ² *Ibid*, 300.
- ³ *Ibid*, 205.
- ⁴ *Ibid*, 39.
- ⁵ *Ibid*, 205.
- ⁶ Michael Ignatieff, Tracing Isaiah Berlin, *Publishers Weekly* (1998, November 30), elérhető: <https://www.publishersweekly.com/pw/print/19981130/32726-michael-ignatieff-tracing-isaiah-berlin.html>. (Utoljára látogatva: 2017.08.30.)
- ⁷ Ignatieff, A Life, 291.
- ⁸ *Ibid*, 1.
- ⁹ Christopher Hitchens, Moderation or Death, *London Review of Books* (1998, November 26) elérhető: <https://www.lrb.co.uk/v20/n23/christopher-hitchens/moderation-or-death>. (Utoljára látogatva: 2017.08.30.) (A továbbiakban: Hitchens, Moderation or Death)
- ¹⁰ Ignatieff, A Life, 155.
- ¹¹ *Ibid*, 162.
- ¹² *Ibid*, 153.
- ¹³ Ld. Hitchens, Moderation or Death.
- ¹⁴ Ignatieff, A Life, 153.
- ¹⁵ *Ibidem*.
- ¹⁶ *Ibid*, 160.
- ¹⁷ Ralph Blumenau examines the open book of Isaiah Berlin's life, *Philosophy Now* (2017 Aug./ Szept.), elérhető: https://philosophynow.org/issues/23/Isaiah_Berlin_A_Life_by_Michael_Ignatieff. (Utoljára látogatva: 2017.08.30.)
- ¹⁸ Azok számára, akik az olvasásba úgy fognának bele, hogy körvonalaiiban már ismerik Berlin gondolati világát, javaslom „Az eszmék hatalma” (The Power Of Ideas) címmel megjelent esszékötet első írását My Intellectual Path: Henry

- Hardy (szerk.), *The Power of Ideas, Isaiah Berlin* (Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2000, 240 old.) 1–23. (A továbbiakban: Power of Ideas).
- ¹⁹ Ignatieff, A Life, 173.
- ²⁰ *Ibid*, 257.
- ²¹ Hardy, Power of Ideas, Jewish Slavery and Emancipation, 162–185. (A továbbiakban: Jewish Slavery.)
- ²² Ignatieff, A Life, 188.
- ²³ *Ibid*, 76.
- ²⁴ *Ibid*, 253.
- ²⁵ *Ibid*, 253.
- ²⁶ *Ibid*, 123.
- ²⁷ *Ibid*, 65.
- ²⁸ *Ibid*, 279.
- ²⁹ *Ibidem*.
- ³⁰ *Ibid*, 65.
- ³¹ *Ibid*, 103.
- ³² *Ibid*, 66.
- ³³ *Ibid*, 40.
- ³⁴ *Ibid*, 103.
- ³⁵ *Ibid*, 176.
- ³⁶ *Ibid*, 172.
- ³⁷ *Ibid*, 115.
- ³⁸ *Ibid*, 175–176.
- ³⁹ *Ibid*, 2.
- ⁴⁰ *Ibid*, 246.
- ⁴¹ Hitchens, Moderation or Death.
- ⁴² Jewish Slavery.
- ⁴³ *Ibid*, 171.
- ⁴⁴ *Ibid*, 173.
- ⁴⁵ Ignatieff, A Life, 183.
- ⁴⁶ *Ibid*, 182.
- ⁴⁷ *Ibid*, 184.
- ⁴⁸ Hitchens, Moderation or Death.
- ⁴⁹ Steven Marcus, Both Fox and Hedgehog. Isaiah Berlin's big idea was that there isn't any big idea, *The New York Times on the Web* (1998 November 29), elérhető: <http://www.nytimes.com/books/98/11/29/reviews/981129marcust.html?mcubz=1>. (Utoljára látogatva: 2017.08.30.) (A továbbiakban: Marcus, Fox and Hedgehog.)
- ⁵⁰ Kenan Malik, Review of Michael Ignatieff, Isaiah Berlin: A Life, *Independent on Sunday* (1998, Október 25), elérhető: <https://kenanmalik.wordpress.com/2015/08/28/from-the-archives-ignatieff-on-berlin/>. (Utoljára látogatva: 2017.08.30.)
- ⁵¹ Marcus, Fox and Hedgehog.
- ⁵² Ignatieff, A Life, 8.
- ⁵³ *Ibid*, 291.
- ⁵⁴ *Ibid*, 35.
- ⁵⁵ *Ibid*, 45.
- ⁵⁶ *Ibid*, 257–258
- ⁵⁷ *Ibid*, 258.
- ⁵⁸ *Ibid*, 40.
- ⁵⁹ *Ibid*, 176.